

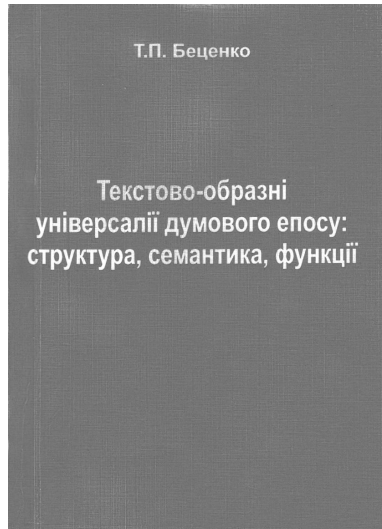
МЕДІА-РЕЦЕНЗІЯ

**БЕЦЕНКО Т. П. ТЕКСТОВО-ОБРАЗНІ УНІВЕРСАЛІЇ
ДУМОВОГО ЕПОСУ: СТРУКТУРА, СЕМАНТИКА, ФУНКЦІЇ :**
монографія / Тетяна Петрівна Беценко. — Суми : Видавництво
СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2008. — 400 с.

Мова усної поетичної творчості — це думка й почуття, звук і барва, образна система, зрештою, спосіб мислення, що чітко вирізняє етнос з-поміж інших. Як один із найяскравіших проявів національної самобутності мова українського фольклору зберігає і передає наступним поколінням особливості світосприйняття народу, факти його історії, картини соціального та родинного побуту, найрізноманітніші відтінки людських почуттів та оцінок, втілені у відшліфовані словесно-виражальні форми.

Творчий погляд на вивчення сакральної площини мови дозволяє проникнути в глибини історичної пам'яті, прилучитися до духовних надбань нації. У сучасному розумінні народнопоетичне слово не лише індексує факти дійсності, але й править за її частину, адже мовному знаку фольклорного тексту властива функція предмета матеріального світу, через що він інтерпретується як символ і як дієва сила (С. Адоньєва).

Монографія Т. Беценко презентує філософське осмислення текстово-образних універсалій думового епосу з опорою на розуміння слова як «найуніверсальнішої форми і буття, і свідомості людини» (С. Єрмоленко). Комплексне застосування семантичного, логіко-граматичного, прагматичного підходів дозволяє дослідниці визначити й предста-

вити текстово-образні універсалії народних дум як явища мовної реальності, що є знаками особливого світоглядного типу.

Робота добре структурована: вступ, чотири розділи, висновки, додатки налаштовують на думку про важливість дешифрації архетипів мислення, вербалізованих фольклорною традицією.

У вступі автор визначає актуальність теми дослідження, пов'язуючи її з вагомістю ролі уснопоетичного слова у становленні національно-культурного контексту. Спираючись на досвід визнаних фахівців (М. Максимовича, А. Метлинського, Ф. Колесси, К. Грушевської, С. Єфремова, С. Грици, О. Грабович, Н. Малинської та ін.), Т. Беценко доводить, що українська дума є унікальним, специфічним для національного фольклору явищем етнокультури, яке презентує духовну суть народу (с. 8).

Огляд наукових студій, присвячених героїчному епосу, підводить автора до міркувань про плідність вивчення думового масиву в мистецтвознавчому, літературознавчому, культурологічному та лінгвістичному ракурсах (с. 9). Особливий акцент зроблено на детальному аналізі мовностилістичних розвідок (П. Житецького, М. Рильського, Г. Халимоненка, Л. Рак, О. Назарука та ін.), в яких українська дума розглядається як словесна система. Зауважується, що питань формульності народної епіко-ліричної творчості побіжно торкалися, але не змогли розв'язати повністю В. Гацак, Б. Кирдан, М. Дмитренко, Т. Піонтковська. Труднощі й розбіжності у трактуванні сутності текстово-образних універсалій українських дум пояснюються належністю їх значень до сфери явищ, які не піддаються прямому спостереженню: лінгвіст змушений лише через зіставлення та наполегливі наукові міркування й умовиводи скласти собі про них поняття. Зміст текстово-образних універсалій не обмежується предметною співвіднесеністю з явищами позамовної дійсності, оскільки при його реалізації на перший план виступають нереферентні зв'язки, які для фольклорної свідомості не є оказіональними, а отже смислові контури відповідної мовної одиниці окреслюються жанровими чинниками, закоріненими у феноменологічний досвід усної народної традиції.

Перший розділ «Теоретичні засади дослідження текстово-образних універсалій думового епосу» у філологічній ретроспективі та перспективі розкриває підходи до аналізу сталих фольклорних висловів. Системне узагальнення наукових надбань О. Потебні, О. Ве-

селовського, І. Оссовецького, П. Ухова, А. Хроленка, Ю. Лотмана, В. Іванова, С. Єрмоленко, Л. Мацько та ін., прямо чи опосередковано дотичних до розгляду питань формульності, дозволяє Т. Беценко зробити висновок про різновимірність зазначеного явища в лінгвістичному й літературознавчому дискурсах (с. 23); висловити міркування щодо осмислення понять «шаблон», «кліше», «штамп», «трафарет», «стереотип»; увести в обіг лінгвофольклористичних студій термін «текстово-образна універсалія», який «насамперед актуалізує призначення певної мовної одиниці, її функціональне навантаження, що разом з тим представляє певну формулу, тобто складається з окремих взаємопов'язаних елементів, які в цілому становлять єдність плану структури і змісту» (с. 28). Даючи визначення нововведеної лінгвостилістими, дослідниця наголошує, що «текстово-образною універсалією є така часто повторювана структурно-змістова словесна єдність різної довжини, котра функціонує в тексті як компонент твору в ролі композиційної і стилістичної одиниці й виступає певним еталоном для позначення відповідних реалій дійсності, ставлення до них мовця (мовного колективу, етноспільноти)» (с. 29). У монографії детально схарактеризовано провідні ознаки текстово-образних універсалій як когнітивно-психологічних ментальних субстанцій: повторюваність у тексті (текстах) певного різновиду чи певної підсистеми мови; відтворюваність відносно сталого компонентного складу; семантична цілісність; гнучкість; варіативність; ритмо-мелодійна своєрідність; загальнофольклорна або жанрово зумовлена (суто думова) маркованість. Структурно-ієрархічну організацію мікро- та макроуніверсалій українського героїчного епосу представлено оригінальними таблицями (с. 32).

За основу інтерпретації думової картини світу Т. Беценко бере ідеї В. фон Гумбольдта та його послідовників, які розглядали закономірності розвитку мови в тісному взаємозв'язку з «народним життям», «народною психологією», вважаючи, що через мову все створене етносом у минулому впливає на людину. Вивчення особливостей мовної картини світу українських дум та аналіз слів-концептів як стереотипів предметного, ознакового та діяльнісного світу, слугують поштовхом для розмислів про співвідношення понять «фольклоризм» і текстово-образна універсалія. З погляду дослідниці, «фольклоризми, виступаючи невід'ємним атрибутом текстово-образних універса-

лій, у одних випадках безпосередньо накладаються на них, у інших є структурними компонентами макроуніверсалій (паралелізму, періоду тощо). Думи фіксують значну кількість універсалій, у яких фольклоризм «перетинається» з концептуальним словом» (с. 70). Викладені в першому розділі теоретичні положення знаходять підтвердження й розвиток у процесі подальшого фундаментального лінгвістичного опису текстово-образних універсалій українських народних дум.

Другий розділ «Текстово-образні універсалії як репрезентанти часо- і антропопросторового континууму» містить аналіз хронотопного й суб'єктного вимірів героїчного епосу. Системне осмислення загальнофілософських, літературознавчих, культурологічних, лінгвістичних уявлень про час і простір на тлі широкого залучення фактажу різних жанрів народної творчості (казок, пісень, балад тощо) сприяє окресленню кола специфічних для фольклорного тексту параметрів локально-темпоральної координації. Міркування про особливості хронотопу народних дум спираються на результати скрупульозного аналізу мовних формул із відповідним значенням. Семантичну структуру думового часу пов'язано з характеристикою позицій попередження, наступності, синхронності, виявлених у назвах астрономічних об'єктів, частин доби, загальних часових індексаціях, позначеннях свят, антропонімічних утвореннях, окремих композиційних сегментах, що засвідчують подієвість й лінійність розгортання фольклорних образів. Розгляд семантики мовних адекватів художнього простору народних дум супроводжується акцентуацією особливої ролі динамізуючих елементів на позначення власне просторових понять, явищ рельєфу, населених пунктів, сакральних позицій. Т. Беценко детально вивчає специфіку думового хронотопу, у межах якого час ущільнюється, стає художньо зримим, а простір інтенсифікується, виступаючи реальною прив'язкою фабули до конкретних історичних подій. З точки зору дослідниці, епічний хронотоп відзначається синкретизмом: прикмети часу розкриваються через простір, простір же осмислюється й вимірюється часом.

Завершується другий розділ аналізом мовних знаків епічного антропопростору. Автор слушно зауважує, що в думках на перший план виступають номени — назви осіб, пов'язані з героїчними подіями минулого, здатні транслювати етнодетерміновані уявлення про морально-етичні та поведінкові пріоритети українців (с. 99). Характе-

ристика текстово-образних універсалій — ідентифікаторів представників козацької верстви — здійснюється через визначення зовнішніх, вікових, суспільно-професійних, соціально-родинних, конфесійних, індивідуально-психологічних сегментів значення відповідних антропологівантних маркерів.

У третьому розділі монографії «Логіко-граматична класифікація епічних текстово-образних універсалій» фольклорну формульність представлено в аспекті категорійної граматики української мови. Грунтовне осмислення лексико-морфолого-синтаксичної природи народнописенної традиції супроводжується всебічним розглядом способів групування різних частин мови навколо певної смислової доміанти фольклоризму й вивченням шляхів утворення численних моделей, детально паспортизованих за цілою низкою солідних джерел. Інтерпретацію атрибутивних, субстантивних, адвербіальних, вербальних, предикативних текстово-образних універсалій здійснено з урахуванням структури, семантики, граматичних параметрів, функцій аналізованих одиниць. При цьому характер фіксації порядку розташування компонентів сталих висловів пояснюється ритміко-інтонаційним ладом українських народних дум. Здатність трансформуватися у багаточленні сполуки пов'язується із загальнофольклорною тенденцією до макроуніверсалізації бінарних епічних формул. Дослідниця слушно висновує, що кожний із різновидів текстових універсалій твориться за існуючими в мові моделями, які є сутнісними, природними властивостями граматичної системи мови героїчного епосу (с. 240). Функціонально-категорійна парадигма аналізованих одиниць відзначається ієрархічністю, рівні градаційного членування не є ізольованими, ядерні й периферійні текстово-образні універсалії думового масиву перебувають у складній лексико-граматичній взаємозумовленості. З позицій функціоналізму та категорійного підходу представлено грамеми якісної характеристики, міри та ступеня, способу дії, інтенсивності вияву часопросторових ознак тощо. Розділ прикрашає добре продумана й доречна при ілюстрації механізмів граматичного оформлення епосів народного світобачення графічна наочність (с. 192, с. 200, с. 207, с. 210, с. 214 та ін.).

Четвертий розділ «Стилістичні текстово-образні універсалії. Засоби композиційно-стилістичної організації думових текстів» побудовано на аналізі лінгвопоетонімів героїчного епосу. Функціональні

властивості епітетів як текстово-образних універсалій розкриваються через опис їх семантичних та граматичних параметрів. Особливу увагу приділено вивченню прагматичного потенціалу художніх означень у складі фольклорних тавтологій, метонімічних єдностей, перифразтичних структур. Семантико-синтаксичну презентацію ліроепічних конструктів, істотною властивістю яких є асиметрія між загальним значенням і смисловим наповненням окремих компонентів, здійснено на матеріалі аналізу мовної специфіки паралелізму, періоду, заспівних та фінальних формул. На думку автора, макроуніверсалії, які розглядаються, включають низку етнозабарвлених орієнтирів, важливих для структурно-композиційної та художньо-поетичної організації тексту. Розвиваючи ідеї П. Фортунатова, В. Виноградова, Д. Шмельова та ін., Т. Беценко зауважує, що саме у стилістичній іпостасі виявляється суто фольклорна сфера смислових відтінків парадигматично зумовлених формул, експресивна релевантність яких може модифікуватися — нейтралізуватися або підсилюватися — залежно від особливостей архітектоніки конкретного сюжету. Естетичні функції текстово-образних універсалій розглянуто на тлі категорій експресивності та конотації, а також у співставленні з факторами, які визначають емоційно-афективні виміри епічного диктуму.

Роботу завершують ґрунтовні висновки, що засвідчують вагомість результатів дослідження для української лінгвофольклористики. Цінним додатком до монографії є значний за обсягом словник «Мова думового епосу», у якому системно зібрано й каталогізовано засоби мовностилістичної організації українського народного епосу.

Переходячи до зауважень і побажань, відзначимо, що у загалом добре оформленому виданні трапляються технічні огріхи й коректорські недогляди (с. 20, с. 38, с. 239). Дещо виразніших акцентів, з нашого погляду, потребує опис мовного підґрунтя подібності й нетотожності текстово-образних універсалій, характерних для кожного з тематичних циклів розгляданого фольклорного масиву, зокрема, дум турецько-татарської тематики (рання козацька доба), дум про героїчну боротьбу українського народу проти національного поневолення (доба Хмельниччини й гетьманщини), соціально-побутових дум періоду Руїни. Бажано було б також подати зразки цілісного декодування сукупності текстово-образних універсалій, представлених у окремих текстах.

Перспективи дослідження вбачаються у подальшому системному розгляді текстово-образних універсалій на матеріалі різних жанрів усної народної творчості та виробленні методики лінгвістичного аналізу фольклорної формульності.

Усі наведені міркування мають суто рекомендаційний характер і не впливають на цілком позитивну оцінку монографії. Рецензована праця є суттєвим внеском у теорію й практику висвітлення непростого шляху піднесення народнопоетичного слова до ролі чинника, який кристалізує націю, сприяє трансляції українського етноідентитету, закодованого реаліями мовно-національної свідомості.

Сподіваємось, книга знайде вдячних читачів серед тих, хто цікавиться лінгвопоетикою, етнолінгвістикою, лінгвокультурологією, прагне по-новому відкрити для себе мовосвіт українських народних дум.

Світлана Лавриненко